

ГЛАСНИК ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
HERALD OF THE GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

ГОДИНА 2002.
YEAR 2002.

Свеска 7
Volume 7

UDC: 327.32 КЈЕЛЕН Р.

Проф. др Мићо Стојановић,
Игор Зекановић, проф. асист.

ГЕОПОЛИТИКА У ИДЕЈАМА РУДОЛФА КЈЕЛЕНА¹

Увод

Нови путеви политичкотериторијалне организације у условима националне интеграције и субнационалне фрагментације, демократизације и ширење вриједности либералне демократије на Исток и Југ, с нагласком на изборне, културне и др. обрасце, као и на могућности примјене теоријских модела развијених на Западу, а посебно на појаву нове идеологије, глобализације, регионализма и политичких актера и реакција на интернационализам и његов утицај на политичке међународне проблеме у наступајућем стόљећу, примјерено је да се мало осврнемо на геополитику и државу Рудолфа Кјелена. Ово тим прије што глобализација снажно утиче на националну државу и локалну управу, а посебно на мале државе и њихову безбједност у времену стварања новог свјетског поретка и у условима присутних политичких, вјерских и етничких подјела у неким земљама, појаве национализма и самоодређења, деволуције унутрашње моћи и суверенитета. Не треба заобићи ни актуелна гранична питања, стварања државе и нације, као и националног идентитета. Дакле, наступило је раздобље глобализације²

¹ У различитим изворима, дјелима, сусрећемо се са различитим питањима имена Рудолфа Кјелена. Професор Радован Павић у својим списима, па и у "Основи опште и регионалне политичке географије, геополитике и геостратегије" већ на стр. 26 пише Кјелен (Кјеленова "Држава као облик живота", 1916. г.), итд. Проф. Мирко Грчић у својој књизи: "Политичка географија", Бгд, 2000. на стр. 36, такође, пише Рудолф Кјелен. И у другим српским писаним изворима сусрећемо се са писањем Кјелен. Усталом, и извorno стоји Rudolf Kjellen. Међутим, код руског геополитичара Генадија Јјуганова, у дјелу: "Руска геополитика", Београд, 1999. стр. 42. сусрећемо Челен. А има и оних који пишу Ђелен и служе се овим именима. И први коаутор овог текста у својим радовима на доста мјеста је писао Челен, Ђелен. Полазећи од тога да Швеђани немају слова ч и ћ, одакле потиче ово презиме, сматрам да треба писати Кјелен (као што се тако и изговара).

² Глобализацију треба схватити као феномен у којем национална држава није више врхунац политичко-генетског процеса, напротив, све се више говори о детериторијализацији државе. Јер, некадашња апсолутна надлежност државе с државног се нивоа преносе у два смјера: на национални и на субнационални или регионални ниво, којих може бити неколико. Затим, однос суверенитета и територије је другачији од некадашњег крутог, класичног и детерминистичког схватања у којем је суверенитет био светиња и неприкосновен.

и постмодернизма³ у којима традиционални појмови попримају нове садржаје и ново значење. Ова два појма су данас доминантна не само у политичкој географији и геополитици него и у целокупном друштвено или хумано усмјереном дијелу географије, као и у друштвеним знаностима у најширем смислу. Стога, у таквом амбијенту, разумљива је потреба и склоност политичке географије и геополитике редефиницији традиционалних појмова, вриједности, структура, гледишта и нових појмовних одређења, у контексту глобализације и постмодернизма.

КЈЕЛЕНОВА ГЕОПОЛИТИКА И ДРЖАВА

Шведски политолог и професор политичких наука Рудолф Кјелен (1864-1922), у свом чувеном дјелу "Држава као облик живота" из 1916. године, покушао је "научно" утемељити геополитику настојећи је дефинисати "науком о држави као географском организму или појави у простору; дакле, о држави као земљи, територију, подручју или најизразитије као земљишту (пространству)"⁴, док је предмет геополитике означио "политичком организацијом прожета земља"⁵, те помоћу ње треба показати биологијски карактер државе.

Органска теорија државе, систем владања, територијална освајања, само су неке поставке које од Кјелена касније преузимају њемачки геополитичари.

Ипак, глобализацију најједноставније можемо дефинисати као процес повећања међузависности и повезаности различитих дијелова свијета у политици, економији и култури, омогућен првенствено напретком размјене, комуникације и премоћивања граница националних држава (без обзира што су присутни различити облици принуде и деструктивна моћ).

³ Постмодернизам вაља разумјевати као временско раздобље у којем су неки дијелови свијета, као на пример, богати Запад, већ у велико закорачио у неко почетно стање изобиља и благостања, док се други налазе тек на прагу тог раздобља, па чак неки испод егзистенцијалног прага. Тако, постмодернизам се хронолошки и системски наставља на раздобље модернизма током којега се у протеклих неколико столећа људско друштво, па и свјетска заједница, ослободило средњовјековним репресијама, мрачњаштвом и ограничењима, а што су омогућили техничко-технолошки напредак, информатика, сцијентизација, кибернетика, аутоматизација, флуидност капитала, растућа зависност од моћнијика, свеприсутност и моћ медија, моћ и утицај конзументских потрошачких навика. Сви ови чиниоци пресудно утичу на све сфере модерног живота, на свјетску политичку перспективу као покретачку моћ постмодерног друштва.

Постмодернистичка гледишта посебно су дошла до изражaja на пољу тзв. критичке геополитике која се на неки начин изникла у радикалним противрјечностима наспрам старој хладноратовској вулгарној геополитици. Данас су стари геополитички гледишта одбачена, а нови аспекти су произишли из постојања неприхватљивих старих интереса заснованих на субјективистичком и нееластичном: "... ми против њих" дискурсу (при чему се траже сарадници и партнери, а не непријатељи). Заправо, фаворизујући властите интересе и потижењујући туђе, актере међународних односа примјењивали су двострука мјерила и тако на тој основи успостављали стереотипне подјеле свијета на пријатељске и непријатељске државе и савезе. Овакав приступ и пракса су посебно били изражени у вријеме хладног рата. А завршетком хладног рата и рушењем биполарног и подијељеног свијета (сада већ) критичка геополитика, који неки називају и постмодерном, доживљава у глобализацији и у формирању новог свјетског поретка пуни замах. Она у суштини зазире од превазиђене реалполитике великих сила и настоји разложити и схватити узорке, посљедице, методе и ујверења геополитички интониране државничке праксе. (Радови који у суштини носе атрибут критичке геополитике имају нови предмет разматрања: баве се анализом говора, докумената, мемоара и сличних извора. Ауторски рјечник и стил излагања су слободни и једноставни).

⁴ Р. Кјелен: Држава као облик живота, Матица Хрватска, Згб, 1943. стр. 41.

⁵ Исто, стр. 41-42.

А водећи међу њима био је Карл Хаусхофер (1869-1946), за кога је геополитика "наука о зависности политичких догађаја о тлу. Она се заснива на широким темељима географије, нарочито политичке као науке о политичко-просторним организмима и њиховој структури. Геополитика настоји дати оружје за политичко дјеловање и бити путоказ у политичком животу".⁶

Велики Кјеленов допринос развоју политичке географије и геополитике се оставља на просторне чињенице и елементе у објашњењу политичких феномена. Од њега потиче назив геополитика, а Рацелове идеје сматрају је незаобилазним у њеном осмишљавању. Међутим, Кјелен не поставља границе између ових двију дисциплина, иако међу научницима има различитих, па и супротстављених мишљења. Ипак, треба повући разлику између политичке географије и геополитике због слиједећег:

- 1) нацистичка геополитика није једина и најгора геополитика,⁷
- 2) геополитика постоји у међународним односима као облик дјеловања (геополитика као "пракса - стратешке концепције, бивша блоковска политика, директни и индиректни Lebensraum итд.), али
- 3) и као једна метода анализе политичких феномена (геополитика као "теорија" при чему се у овом случају додирује са политичком географијом); у конкретном случају назив „геополитика“ не садржи никакве доктринарне импликације и стoga га је могуће прихватити.

За разлику од политичке географије, која истражује политичка гледишта географских феномена, односно доприноси њиховој политичкој интерпретацији, геополитика се усмјерава на политичке феномене – истражује географске аспекте тих феномена и настоји дати њихову географску интерпретацију.⁸ Па се може и овако дефинисати: "геополитика (кованица од двије ријечи гео – земља и политикос – политика) је стратешка теорија и одређена дисциплина о знању да тло на коме живи један народ и на коме је организована држава има пресудну улогу у стварању политичких облика друштва и вођењу државне политике у циљу јачања економске и војне моћи и директне или индиректне идеолошке контроле територије."⁹

Треба нагласити да су код Кјелена незаобилазна оба приступа. Међутим, израженији је онај геополитички са свим негативним садржајима, и који накрају крајева с нацизмом води Њемачку у II свјетски рат. Он, сем, тога, отворено наглашава да је управо рат "експериментално поље геополитике".¹⁰

⁶ Кјеленово дјело знатно је утицало на нацистичку геополитичку школу, уобличујући тако Хитлерову вањскopolитичку доктрину – геополитику, која постаје "службена наука" нацизма и фашизма. Књига "Држава као облик живота" превођена је у свим фашистичким земљама, а код нас се појавила 1923. у издању Ј. Ђ. Ђурђевића, Београд - Сарајево, Професор ФПН у Загребу Радован Павић је написао: "Геополитика као вањско-политичка доктрина нацизма" објављено у Зборнику "Фашизам и нацизам", Загреб 1976, као и још неке чланке релевантне за разумевање ове материје. И "Велесиле" Кјеленове су штампане у неколико издања.

⁷ Дискредитовање геополитике кроз нацистичку геополитичку школу није никакав аргумент који говори у прилог одбаčивању овог назива. Крећући се тим путем, и термин социјализам би се након Стаљиновог времена требао преобратити у "нацисоцијализам", звати некако другачије или, на крају, потпуно одбацити - што је на неки начин неприхватљиво.

⁸ P. Norman, political geography, Mc Graw-Hill, New York, стр. 440

⁹ М. Стојановић: Политичка географија, геополитика и геостратегија - Увод у геополитичко мишљење, Графомарк, Београд-Лакташи, 2002. стр. 59.

¹⁰ Р. Кјелен: Држава као облик живота, Матица Хрватске, Загреб, 1943. стр. 57.

Органска теорија државе

Однос државе и њеног територија за Кјелена је то "однос између човјека и његовог физичког тијела".¹¹ Држава је живо биће и као таква подложена је "темељним законима живота од којих је највећи пролазност".¹² Кјелен истиче да се државе рађају и умиру, али постоји могућност "реинкарнације", тј. у одређеним околnostima могу се створити услови за поновно рађање пропалих држава. Рађање неких држава је за Кјелена савремено питање. Навео је примјер Албаније, која је формирана 1913. године кроз два стадија; "најприје као половична, а онда као потпuna сувереност".¹³ Ово питање је, заиста, актуелно и данас. О томе свједочи јављање нових држава послије Другог свјетског рата - на примјер фазе ослобађања некадашњих колонија од њихових матица. Савременост ове идеје очituје се кроз проблем Курдистана и постојећих колонија. Уосталом проблем, "облика живота" према законостима њиховог развоја треба да се бави "биополитички студиј", истиче Кјелен.

Органску теорију државе Кјелен развија на схваћањима Фридрих Рацела, који је први систематски анализирао простор и положај у својој компаративној студији државе, због чега се сматра оснивачем политичке географије. Држава је за ћас организам не само зато што представља повезаност живог народа и непомичног тла, већ зато што узајамно дјеловање учвршићује повезаност да обе постају једно и не би се више могли замислити одвојено, а да се при том не уништи живот.¹⁴ Овим је Рацел допринио развоју геополитике, иако није био геopolитичар, али се његове идеје узимају као основе њеног система. За Рацела је корисна аналогија географских и политичких структура с биолошким организмом. Ово схваћање Кјелен развија до основног начела и природног закона.

Ако је држава организам, онда је подложна расту и територијалној експанзији на штету других. Насељеност доводи до експанзивне политike која је природна. По Рацелу, то осигурава "неопходно тло за будућност" што су геopolитичари деформисали у "животни простор" (Lebenstram).¹⁵

Рацел не истиче изразите експанзионистичке нагласке у истраживању просторних односа међу државама, што ће каснија нацистичка геополитика истаћи право на властити "животни простор".

Геополитика у њемачкој оправдавала је државну политику, засноване на материјализму и експанзионизму. Тако је Хитлер ставио до знања да је освајање територија циљ Њемачке вајске политike, а Кјеленова органска теорија директно је унешена у нацистичку геополитику. С геостратешким садржајима она чини управо њен конститутивни дио.¹⁶

¹¹ Исто, стр. 83.

¹² Исто, стр. 172.

¹³ Исто, стр. 37.

¹⁴ А. Крешић, Р. Вујичић: Држава и политика I дио, "Глас Славоније", Осијек 1977. стр. 317.

¹⁵ Р. Павић: Политичка географија - развој и савремено значење, Политичка мисао 3/65. ФПН, Загреб, стр. 157.

¹⁶ Хитлерова схваћања нису оригинална, пошто су се сличне геopolитичке идеје јавиле још раније.

Детерминистичко значење простора

По Кјелену, териториј чини суштину државе, односно дјелује на цјелокупни њен развој. Она је "потчињена територију". Ако је држава организам, териториј представља њено тијело, па његовим губљењем изгубљена је и држава.

И ово су Рацелове идеје, који је простор сматрао основом политичке моћи државе. Он одређује судбину народа и потчињава га својим законима. Дакле, читав живот је утемељен у земљишту, а држава је дио човјечанства и дио организоване земље, јер је она прикована за тло.

За Рацела својства тла имају најважније значење за државу: 1) величина територија, 2) положај и границе, 3) врсте и облик тла (заједно са вегетацијом и водама), 4) однос према осталим дијеловима земљине површине (прије свега према мору, анекуменама и сл.).¹⁷ Кјелен под овим утицајем, у дјелу "Држава као облик живота", разлаже идеје о дјеловању просторних фактора на живот државе.

1. Величина територија

Велики простори имплицирају тежњу за просторним ширењем. Тако су привлачне руске степе, америчке прерије и енглеска мора за освајања. Међутим, ширење територија може бити корисно само до одређених граница.

Борба за простор је водећи мотив историје. Државе са ограниченим простором потчињавају се политичком императиву да свој простор повећавају колонизацијом и освајањем. То није освајачки нагон, већ природни пораст због самоодржања. Кјелен истиче Њемачку, САД, Русију и Енглеску међу којима је владала подношљива равнотежа, а да би се касније испунили захтјеви простора, потребно је формирање једног блока држава.

За Кјелена су мале државе осуђене на "вегетирајуће живљење", оне не требају бити забринуте за своју будућност, јер "у политичкој шуми вриједи закон који спречава дрвеће да не израсте до неба и да сасвим не угуши громље".¹⁸ Уосталом, Кјелен је за испуњавање просторних захтјева, што чини основу на којој њемачки геополитичари изграђују свој пан-регионални концепт. А за Хитлерса, егзистенцију њемачке расе треба осигурати државном вањскopolитичком акцијом, да би се успоставио "природан и животно способан однос" између "броја и пораста народа с једне стране и величине и ваљаности тла и земље с друге", тј. "само доволно велик простор на овој земљи осигурава неком народу слободан живот".¹⁹

2. Значење положаја

За Кјелена, од свих географских фактора који дјелују на државу, најважнији је њен положај. Не мисли се на локацију, иако је и она важна, већ на мјесто државе у односу на друге државе и културе, те њено мјесто у свјетским комуникацијама. Па наводи да је оточни положај Енглеске повољнији од

¹⁷ F. Ratzel: *Politische Geographie*, Минхен, 1897. и Берлин, 1923. стр. 317.

¹⁸ Р. Кјелен: Држава као облик живота, Матица Хрватска, Загреб, 1943. стр. 76.

¹⁹ А. Хитлер: *Mein Kampf*, стр. 377.

Њемачке, чија је политичка акција ограничена са бројним сусједима с концепцијским притиском. А најгори је онај положај који укључује "притисак једне премоћи с леђа". Зато свака држава мора пронаћи некакав извор противпритиска. Тампон државе имају важну функцију у међународним приликама, али и незавидну судбину, пошто живи од статичке равнотеже притиска. Примјер: Румунија, Бугарска и Србија су биле тампон зона према Русији и Цариграду. (Стане послије Берлинског конгреса, 1878.). По Кјелену за мале државе тампонска политика је животно осигурање.

Повољан је онај положај који се остварује на путевима свјетске трговине, јер доноси држави економску корист. (Италија: између Европе и Леванта). Стога Кјелен Руске тежње за излаз на топло море назива природним нагоном "... да из сјене дође у господарски сунчану страну"²⁰.

Кјелен коректно одређује промјенљиво значење положаја. (Повољност Енглеске октирћем Америке; Египат прокопавањем Суецког канала, итд.).

Истина, у својој анализи важност положаја државе, Кјелен је на предмету политичке географије, а не геополитике. Предност или недостаци геополитичког положаја имају понекад пресудну улогу у одређивању судbine државе. Да, али овај се фактор не смије одвајати од других (на примјер економских, политичких и сл.), који има значајну улогу у политичком животу.

Схваћање по којем геополитички положај није заувијек одређен и дефинисан, односно да му се важност мијења сходно економским, политичким, социјалним демографским и другим условима, потпуно је у складу с дијалектичким приступом проблема.²¹

3. Питање граница

Ова проблематика се наметнула Кјелену кроз дјеловање закона о географском идивидуализму. Заправо, борба за простор, као водећи мотив у историји, настојање је држава да постану органска подручја - односно да повезивањем с "географским индивидуом" свој териториј заокруже као природну цјелину. Ову индивидуалност одређују два момента: "према вани природна граница, а према унутра складна повезаност у природно подручје".²²

Посматрано са овог аспекта идеалан случај представља оточно земљиште, пошто је море за Кјелена најбоља природна граница (Енглеска, Јапан, наприма Мађарске, Боливије, Србије) и у том смислу закључује да државе копненог карактера оправдано теже мору.

Идеалну границу чине високе планине и планински вијенци (Алпе за Италију, Хималаји за Индију, Анди за Чиле и сл.). Кјелен истиче значај и вјештачких објеката: кинески зид, римски лимес, Грајанов бедем и сл. Али, значај планина огледа се у проходности и у снази народа. Па истиче да велик народ може гледати преко висина које малом народу затварају видик.

Некад постојање једног планинског горја у унутрашњости земље, може представљати опасност. Зато су велике ријеке неподесне за одвајање земљишта, па се као границе јављају у низим фазама државног развоја. Ипак,

²⁰ Р. Кјелен: Држава као облик живота, стр. 81.

²¹ Само неколико година послије Кјелена користио га је Хорабин у свом дјелу "Основи економске географије", који се сматра незаобилазним у сваком озбиљном студирању и политичке географије и геополитике, па и шире.

²² Исто, стр. 60.

ријеке својом оштром обиљеженом цртом увијек имају неку предност, што пустиње, мочваре и шуме немају.

Квалитетна граница се не одређује само природно-географским елементима, већ и цјелокупним друштвеним стањем у држави. Јер, питање граница, за Кјелена, је и питање политичког односа снага на обадвије стране. Зидови не смiju затварати сваки видик и спречавати здрав међудржавни промет.²³

Рацел је прије Кјелена стављао посебан нагласак на границе, посматрајући их као периферни орган државе, а тиме и као показатељ њене моћи или слабости. За њега је осjeћање повезаности с тлом најизраженије тамо где је земљиште ограничено, тј. у острвским државама. За њега је најкорисније остварити просторно повећање. Ово је било пресудно што су границе преко Кјелена ушли у нацистичку геополитику. Тако ако граница не одговара државним, војним и др. интересима, задатак је геополитике да одреди њен нови, повољнији облик. Заправо, њемачки геополитичари органске, природне границе траже у *Lebensraum* (иако су за њих само привремена одмаралишта у освајачким походима).

Територијално ширење "великих народа" до "природних граница", с циљем "географског индивидуализма" погодно је оправдање за сваку националистичку, империјалистичку или великороджавну експанзију.

На крају, проучавање развоја државне границе, њеног обима, одређивање њене цјелокупне важности у унутрашњој и ванјској политици ствар је и један од многобројних задатака политичке географије. Да гранична питања имају изразиту тежњу као и оним знатно ширим (геополитичким и геостратешким), доволно показује низ примјера у свијету кроз историју.

4. Принцип аутаркије

Да би се одредило "природно подручје", Кјелен разматра кроз захтјев за аутаричношћу, јер аутаркију сматра рјешењем економских проблема - задовољава потребе становништва унутар властитих државних граница. Аутаркија је економска индивидуалност државе као што је природно подручје географска индивидуалност. Она је претпоставка, по Кјелену, за политичке независности. У том смислу, Њемачка треба аутаркију да оствари путем експанзије. (За нацистичку пропаганду овакво "научно" објашњење њемачких територијалних освајања "закон аутаркије" је добродошао).²⁴

И код Хитлера је постојало "природно подручје", по којем се слободан живот народа темељи на великому простору са војно-политичким значењем.

Ради омогућавања аутаричности, националистичка геополитика је разрађивала подјелу свијета на пан – области.

5. Облик територије

Овај фактор Кјелен није опширије разматрао, иако је важан политички чинилац. Углавном, сматран је концентрични - компактни облик најповољнијим. Издуžени облик је неповољан. У том смислу истакао је низ примјера.

²³ Исто, стр. 63.

²⁴ Кјелен политичка збивања објашњава економском утемељеношћу, што је сасвим разумљиво.

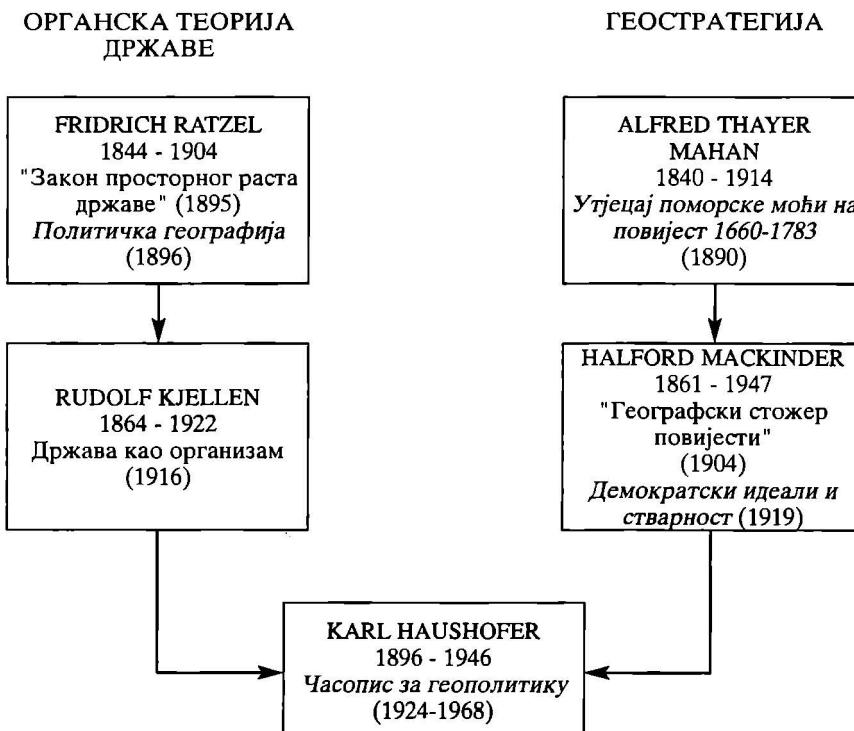
Облик територије, нагласио је Кјелен, утиче на друштвено-економски развој, али то није геополитичка већ економска сфера.

Закључне поставке

Геополитика Р. Кјелена развила се под утицајем Ф. Рацела те на идејама ранијих присталица организма.

Кјелен посебан нагласак ставља на улогу географских фактора, иако неке феномене објективно интерпретира с просторног аспекта. Ипак, због колонијалне и територијалне експанзије, наглашава детерминистички приступ (којег је усвојио Карл Хаусхофер, Хитлеров савјетник за питања геополитике).

Занимљиво је сагледати Кјеленово мјесто у теоријским утемељењима њемачке геополитичке школе приказан је на сљедећој шеми:

Идеје ових аутора постала су службена гледишта нацизма, те је и Хитлер државу одеђивао чиниоцима географског, просторног карактера. Њемачка "пренасељеност" захтјева нови животни простор (Lebensraum), који се задобија борбом младих нација у успону с нацијама у фази декаденције.

Органска теорија се протегнула и на оправдање расизма. Крилатица "Blut und Boden" (крв и земљиште) јасно оцртава везу између геополитике и расизма. Међутим, код Кјелена нема оваквих схватања, иако је он разматрао и овај расни проблем.

На крају крајева, шире гледно, Кјеленова геополитика спада у теорију природно-географског детерминизма, које садржајима физичке средине апсолуно одређују развој људског друштва. Међутим, ненаучно је уздизати их на ниво апсолута. У том је Кјелен крив што је овим правцем одредио законистости друштвеног кретања, не узимајући у обзир развој производних снага друштва, којима се може постепено компензирати недостатак географске средине. Теза о држави као организму није никако тачна (биологистички приступ), а до ње је Кјелен дошао посматрајући вањске манифестације, а не државу као класну суштину. (Колико оваква идеја може бити штетна и доведена до апсурда показује случај да неко чак утврђује мушки спол државе).

У сваком случају, Кјеленов допринос је првенствено политичкој географији, а тиме и геополитици као интерпретацији међународних политичких збиљања, али само у складу с интердисциплинарношћу и геополитиком као једне од могућих интерпретација и никад искључивој. У њој се сусрећемо са виталним и актуелним питањима државне политике, како вањске тако и унутрашње. Указивање на ове елементе вуче своје корјене још од Аристотела и није је потребно опет доказивати. За сумњичаве остављамо стотине научних радова геополитичке садржине (књига, зборника, чланака), објављених у бившој СФРЈ, и још више: остављамо могућност анализе међународне политичке праксе из домена геополитичких поставки.

ЛИТЕРАТУРА

1. М. Стојановић: Политичка географија, геополитика и геостратегија - Увод у геополитичко мишљење, Графомарк, Београд-Лакташи, 2002.
2. Р. Кјелен: Држава као облик живота, Матица Хрватска, Загреб, 1943.
3. Ф. Рацел: Политичка географија, Минхен, 1896. Берлин, 1923.
4. Хитлер: Мајн кампф, према Р. Павићу, Наше теме 14/77. Загреб.
5. Р. Norman: Political geography, McGraw-Hill, Њујорк, 1972.
6. Ј. Ф. Хорабин: Основни економске географије, Научна библиотека, Загреб, 1955.
7. А. Крешић, Р. Вујичић: Држава и политика I дио, "Глас Славоније". Осијек, 1977.
8. Р. Павић: Геополитика као вањско-политичка доктрина нацизма, Зборник радова "Фашизам и нацизам", Загреб, 1976.